

Witold Chodźko – lekarz, polityk, wolnomularz

Witold Chodźko – medical doctor, politician, freemason

Wydział Historyczny, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk

KEY WORDS

psychiatry, freemasonry, polish politician, Witold Chodźko

SUMMARY

This paper presents the life and work of Witold Chodźko. He came from an old noble family of highly branched in Lithuania. Eight members of his family over the last hundred and fifty years has been distinguished for the Performing Arts and the Polish science. Chodźko graduated from Faculty of Medicine at the University of Warsaw. He was a well-known psychiatrist and neurologist, social and political activist, freemason. After graduation, he went to practice abroad to pursue their interests in the field of neurology. Acted in an alcohol awareness movement. In the years 1915-1918 worked in hospitals psychiatrics. In 1918 after Poland regained its independence

Head of State Jozef Piłsudski named Witold Chodźko Undersecretary of State in the Ministry of Health, entrusting him in charge of this department. In the years 1918-1923 he was a Minister or Deputy Minister of Public Health in eleven government offices and in the years 1922-1938 he represented Poland several times in the General Assembly of the League of Nations. In the years 1920-1923 and 1926-1930, he served as President of the Polish Psychiatric Association. At the beginning of the twenties was initiated into Freemasonry, belonged to the lodge "Copernicus" in Warsaw as an integral part of the Grand Lodge "Poles Together". During the Nazi occupation worked in the field of health issues in the Polish Welfare Committee of the Capital City of Warsaw, and was a Deputy Chairman of the Capital Committee of Self-Help social. After the end of World War II in 1945 Witold Chodźko actively involved in the current reconstruction of the Polish state for his activities in the field of scientific and socio-political received many national and international awards, died January 17, 1954.

Witold Chodźko – lekarz psychiatra i neurolog, działacz społeczny i polityczny, wolnomularz – to jeden z przedstawicieli rozgałęzionej na Litwie rodziny szlacheckiej pieczętującej się herbem Kościeszka. W Polskim Słowniku Biograficznym można odnaleźć ośmiu członków tej rodziny posiadających znaczne zasługi dla polskiej literatury i nauki. Wśród nich jest odnotowany daleki kuzyn, Michał Borejko Chodźko (1808-1879) – organizator powstania listopadowego na Litwie, poeta i działacz polityczny na emigracji, członek loży wolnomularskiej w Paryżu (1).

Witold Chodźko urodził się 1 listopada 1875 roku w Piotrkowie Trybunalskim, w rodzinie Leonarda i Zofii z domu Jasińskiej. Jego dziadek po mieczu, Jan Chodźko, był właścicielem majątku Wilejkowicze w parafii Żodziszki. Posiadał kilkoro dzieci, z których najstarszy syn – Tyburcy Chodźko, za udział w powstaniu styczniowym wyrokiem

sądu wojennego został w 1864 roku zesłany na dwadzieścia siedem lat do Wiatki. Drugi, i najmłodszy, syn Leonard, ojciec Witolda, ukończył wileńskie gimnazjum i w 1865 roku zamieszkał w Piotrkowie Trybunalskim. Tamże od stycznia 1873 roku z inicjatywy Antoniego Porębskiego wydawano czasopismo „Tydzień”, do którego Leonard Chodźko pisywał artykuły wstępne i teksty literackie. Jednak stosunkowo szybko pojawiły się trudności w zdobywaniu przez redakcję nowego materiału dziennikarskiego, a za nimi kłopoty finansowe. W konsekwencji dobrze zapowiadające się czasopismo zaczęło ukazywać się nieregularnie. W następstwie tego Leonard Chodźko po roku zrezygnował z pracy dziennikarskiej i założył własną księgarnię. W 1883 roku przerwał pracę zawodową z powodu choroby płuc, powrócił w rodzinne strony na Litwę, gdzie niedługo po tym zmarł (2).

Jego syn Witold w 1894 roku ukończył IV Gimnazjum w Warszawie i w tym samym roku, mając dziewiętnaście lat, rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Warszawskiego, które po pięcioletniej nauce przyniosły mu upragniony dyplom lekarza. Po ukończeniu studiów wyjechał na praktykę zagraniczną, aby rozwijać swoje zainteresowania w zakresie neurologii. W jednej z paryskich klinik został asystentem na oddziale neurologicznym dr. Józefa Babińskiego, pod którego kierunkiem w 1900 roku napisał pracę pt.: „Przyczynki do kwestii objawu ruchu paluchowego Babińskiego”, opartą na zbadaniu przeszło tysiąca osób zarówno chorych, jak i zdrowych. Podczas pobytu w Paryżu odbył również staż w klinice profesora Alexisa Joffroya w Hôpital de la Pitié-Salpêtrière. Z Paryża Witold wyjechał do Grazu do Kliniki Neurologicznej profesora Gabriela Antona.

Po powrocie do kraju wobec niemożności uzyskania płatnego etatu w szpitalach warszawskich Chodźko osiadł w osadzie Zaremby Kościelne koło Małkini jako lekarz z wolną praktyką. W 1901 roku znalazł zatrudnienie na stanowisku asystenta Władysława Olechnowicza w Lublinie, w prywatnej klinice dla chorych psychicznie. Rok później został nadetatowym (niepobierającym wynagrodzenia) asystentem w Szpitalu św. Wincentego a Paulo w Lublinie. W 1903 roku przeniesiono go do Szpitala św. Jana Bożego, gdzie objął stanowisko ordynatora. W tym szpitalu do 1907 roku prowadził już samodzielnie, jako młodszy ordynator, oddział psychiatryczny. W tym samym roku objął zwolnione przez Jana Mazurkiewicza stanowisko dyrektora Zakładu dla Psychicznicy i Nerwowo Chorych w Kochanówce niedaleko Łodzi. Posadę tę sprawował do 1914 roku. Jednocześnie udzielał się jako członek Towarzystwa Lekarskiego Lubelskiego, brał aktywny udział w pracach Komisji do Spraw Przemysłu Lekarskiego T.L.L. oraz został członkiem Oddziału Lubelskiego Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. W 1906 roku współtworzył Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty „Światło”, którego był wiceprezese (na prezesa wybrano Stefana Żeromskiego), oraz pełnił obowiązki prezesa Towarzystwa „Kropla Mleka”. Działał w ruchu antyalkoholowym. W 1910 roku opublikował jedną ze swych najważniejszych prac pt.: „Objawy mostkowy”. Po wyjeździe z Kochanówki przez rok kierował prywatnym zakładem dla psychicznie chorych w Czerwonym Borze pod Radzyminem. W 1915 roku przeniósł się do Warszawy, gdzie do 1918 roku pracował jako ordynator Oddziału Psychiatrycznego w Szpitalu św. Jana Bożego. W 1915 roku opublikował kolejną pracę pt.: „Najpilniejsze zadania polskich instytucji samorządowych w zakresie opieki nad umysłowo chorymi”.

17 lutego 1917 roku został mianowany referentem sanitarnym Departamentu Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Rady Stanu (3). Kilka miesięcy później z referatu stworzono wydział, następnie przekształcony w sekcję i Dyrekcję Służby Zdrowia Publicznego. 23 lutego 1918 roku został szefem sekcji administracyjnej MSW. Do 1918 roku był dyrektorem Służby Zdrowia, Opieki Społecznej i Ochrony Pracy Spraw Wewnętrznych Rady Regencyjnej. Kierował kolejno wszystkimi szczeblami organizacyjnymi zarówno w Radzie Stanu, jak i w Radzie

Regencyjnej za czasów premiera rządu Jana Kucharzewskiego. W tym czasie angażował się w działalność polityczną. Pod koniec 1904 roku wstąpił razem z Rafałem Radziwiłłowiczem do Związku Postępowo-Demokratycznego. W tworzeniu tej partii znaczny udział mieli przedstawiciele PPS. Zasady programowe opierały się o autonomię dla Królestwa Polskiego z Konstytuanta w Warszawie (4). Był też aktywnym członkiem Ligi Państwowej Polskiej. Od 1917 roku należał do Centrum Narodowego. Był członkiem Stronnictwa Postępowej Demokracji. W roku 1916 brał udział w wyborach do Rady Miejskiej miasta Warszawy jako przedstawiciel Centralnego Komitetu Demokratycznego. 10 lipca tegoż roku został radnym i członkiem Komisji Budżetowej. Funkcje te pełnił do 1919 roku (4). W tym czasie, pracując w Warszawie, ogłosił następujące publikacje: „Organizacja i służby zdrowia publicznego w mieście st. Warszawie” (1916), „Szpitalnictwo i sprawy sanitarne w budżecie miasta st. Warszawy na r. 1917”, „Organizacja państwowej służby zdrowia w Królestwie Polskim w przeszłości i chwili obecnej” (1917), „Polskie prawodawstwo sanitarne w rozwoju historycznym” (1917).

4 kwietnia 1918 roku Rada Regencyjna wyłączyła dział zdrowia z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i przekazała go Ministerstwu Opieki Społecznej i Ochrony Pracy. Witold Chodźko dalej kierował departamentem; 30 grudnia tego samego roku Rada Regencyjna wydzieliła z tego Ministerstwa nowy resort, tzn. Ministerstwo Zdrowia Publicznego i Opieki Społecznej. 13 grudnia 1918 roku, już po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, Naczelnik Państwa Józef Piłsudski mianował Witolda Chodźkę podsekretarzem stanu w tym Ministerstwie, powierzając mu jednocześnie kierownictwo resortu. 16 stycznia 1919 roku objął stanowisko podsekretarza stanu, zaś od grudnia 1919 roku ponownie kierował Ministerstwem Zdrowia Publicznego. W tym samym roku na podstawie opublikowanych prac naukowych otrzymał tytuł doktora medycyny na Uniwersytecie Jagiellońskim (3).

W latach 1919-1920 i 1921-1922 Chodźko pełnił obowiązki nadzwyczajnego komisarza do walki z epidemiami – zorganizował kontrolę bakteriologiczną na wschodnich terenach Polski, gdzie wprowadził masowe szczepienia przeciw cholerze i ospie prawdziwej. W okresie od 1918 do 1923 roku był ministrem lub wiceministrem zdrowia publicznego w jedenastu gabinetach rządowych. W 1920 roku reprezentował Polskę w Międzynarodowym Urzędzie Higieny Publicznej w Genewie i w Radzie Ligi Narodów, a w latach 1922-1926 – w Zgromadzeniu Ogólnym Ligi Narodów. W 1921 roku został powołany przez Radę Ligi Narodów na stałego członka Komitetu Higieny LN, w 1922 roku jako drugi delegat uczestniczył w III Zgromadzeniu Ogólnym. W latach 1928 i 1929 był zastępcą delegata na IX i X Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów.

W 1930 roku został delegatem do Komisji Doradczej Ligi Narodów, a następnie Komitet Higieny LN powołał go na przewodniczącego Komisji ds. Ośrodków Zdrowia. W tym samym roku został członkiem Komisji Doradczej Ligi Narodów ds. Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą oraz zastępcą delegata na XI Zgromadzenie Ligi Narodów. W 1931 roku wszedł do Komisji Doradczej LN

do Walki z Handlem Narkotykami i został przewodniczącym Delegacji Rządu na Międzynarodową Konferencję w sprawie ograniczenia fabrykacji narkotyków, przewodniczył jej komisji technicznej, był też po raz kolejny zastępcą delegata na XII Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów. W 1933 roku po dojściu do władzy Adolfa Hitlera i nasileniu wystąpień przeciwko ludności żydowskiej Chodźko został delegatem do Rady Administracyjnej przy Wysokim Komisarzu do spraw uchodźców z Niemiec. Rok później był delegatem na XV Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów. W 1936 roku przewodniczył Komisji Opiumowej LN, a w 1938 roku został wybrany na przewodniczącego Komitetu Przygotowawczego do konferencji międzynarodowej w sprawie ograniczenia produkcji opium.

W latach 1924-1926 Chodźko był dyrektorem Polskiego Komitetu Pomocy Dzieciom, a następnie w okresie 1926-1939 Państwowej Szkoły Higieny w Warszawie przy ul. Chocimskiej 24 (2). Z nieznaną dotąd otwartością podchodził do problemów zwykłych ludzi – był to pierwszy polski minister, do którego dwa razy w tygodniu, bez meldowania u sekretarza, mógł się dostać każdy obywatel państwa polskiego, bez względu na pozycję społeczną czy zawodową.

Tak wspominała swojego ojca Maria Chodźko-Zachwatowiczowa: „Całe dnie zajmowała mu praca zawodowa i społeczna, ale pozostawały jeszcze długie wieczory na pisanie opracowań naukowych i referatów. Nieliczne wolne chwile lubił spędzać w gronie rodzinnym, w teatrze lub w kinie”.

W pożegnalnym liście do Witolda Chodźki z 26 czerwca 1907 roku Stefan Żeromski tak pisał o działalności społecznej doktora i jego żony w Lublinie: „Jakże żałuję, że nie mogę być dzisiaj w Lublinie i pożegnać Pana i jego Małżonki (...). Nikt może bardziej nade mnie nie żałuje, że już Szanowni Państwo opuszczacie Lublin. Tyle robiliście dobrego, tak wytrwale pracowaliście przy najcięższej pracy, bo przy przeoraniu początkowym najbardziej zarosłego ugoru, że gdy się teraz myśli o Waszej nieobecności, prawdziwy żal przejmuję” (4).

Profesor Jan Brzozowski na uroczystym posiedzeniu w Lublinie ku uczczeniu pamięci Chodźki mówił m.in.: „Swoim darem zjednywania ludzi z miejsca podbił młodzież lekarską higieny. Po jednej z przyjacielskich pogadanek ze studentami na temat profilaktyki młodzież lekarska sprawiła mu niecodzienną owację. Przy wyjściu z gmachu Uniwersytetu studenci prosili profesora, by wszedł do czekającego samochodu, a następnie nie uruchamiając silnika, zaczęli wóz popychać rękami. W ten sposób, wiwatując i śmiejąc się, przetoczyli aż pod dom, w którym mieszkał Profesor”.

Witold Chodźko był zwolennikiem eugeniki (jest to neutralny ideowo system poglądów zakładający możliwość doskonalenia cech dziedzicznych człowieka, którego celem jest tworzenie warunków pozwalających na rozwój dodatnich cech dziedzicznych i ograniczenie cech ujemnych. W zakres eugeniki wchodzi m.in. poradnictwo genetyczne i świadome rodzicielstwo). Podczas piastowania stanowiska ministra zdrowia odgrywał istotną rolę w propagowaniu działań i metod eugenicznych. Innymi osobami, które należały do ruchu eugenicznego i pełniły funkcje ministerialne, byli: Tomasz Janiszewski, Leon Wernic, Stefan Kramsztyk i Edward

Loth. W tym czasie doktor nie zaniedbywał pracy naukowej i publikował kolejne prace (w 1921 roku „Punkty wytyczne Ustawy Szpitalnej dla Państwa Polskiego”, w 1928 roku „Istota i metody higieny społecznej”).

W latach 1920-1923 i 1926-1930 Chodźko pełnił funkcję prezesa Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego. W latach 1929-1934 społeczność lekarska dała wyraz daleko idącego zaufania Witoldowi Chodźce, powierzając mu funkcję prezesa Naczelnej Izby Lekarskiej. Profesor był wybitnym specjalistą w zakresie higieny społecznej i ochrony zdrowia oraz diagnostyki i leczenia chorób mózgowia i rdzenia kręgowego. Wraz z Rafałem Radziwiłłowiczem zapoczątkował w II Rzeczypospolitej organizowanie opieki nad chorymi psychicznie. Opracował podstawy kilku ustaw sanitarnych (o obowiązkowym szczepieniu przeciw ospie prawdziwej, o zwalczaniu chorób zakaźnych i o kasach chorych). Był ponadto pionierem badań w dziedzinie higieny pracy na wsi.

W latach 1924-1926 dyrektor Polskiego Komitetu Pomocy Dzieciom i lekarz neurolog w studenckiej Kasie Chorych, w latach 1928-1933 kierował Związkiem Zakładu Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych, w latach 1929-1931 został rządowym komisarzem Ogólnopaństwowego Związku Kas Chorych. W latach 1928-1933 pełnił funkcję wiceprzewodniczącego, a od 1934 roku komisarza Scalonego Zakładu Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych. Od 1930 roku był członkiem Polskiej Akademii Umiejętności. Cały czas był nad wyraz aktywny społecznie, na początku lat dwudziestych został członkiem Rady Klubu Społeczno-Politycznego, a potem działaczem YMCA, a także Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Ligi Narodów. W 1923 roku był wiceprezesem i prezesem Polskiego Komitetu Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi, prezesem Federacji Polskich Stowarzyszeń Ligi Narodów i od 1925 roku wiceprezesem Centralnego Komitetu Społecznego Ofiarom Powodzi. Dwa lata później został członkiem Rady Głównej Ligi Obrony Powietrznej Państwa. W latach 1935-1936 był prezesem Rady Fundacji im. Jakuba Potockiego i prezesem Polskiego Towarzystwa Medycyny Zapobiegawczej.

Na początku lat dwudziestych (prawdopodobnie w 1920 roku) Witold Chodźko został inicjowany do wolnomularstwa. W pierwszym okresie należał do loży „Kopernik” stanowiącej w Warszawie integralną część Wielkiej Loży „Polacy Zjednoczeni”. Przyjął imię zakonne „Borejsza” i pod takim pseudonimem jest odnotowany w obrazie łożowym (spisie członków) tej odniedzieli. Można przypuszczać, że przyjęcie przez Chodźkę imienia zakonnego o takim brzmieniu może się wiązać z pewną tradycją rodzinną sięgającą swoimi korzeniami czasów Rzeczypospolitej Szlacheckiej. Herb Borejko lub Borejko to jeden z najstarszych herbów szlachty ruskiej, stąd część tej rodziny podpisywała się Chodźko-Borejko (4). W 1928 roku przeszedł do loży „Wolność Przywrócona”, która również pracowała w Warszawie, i pozostał jej członkiem do 1938 roku, kiedy to dekretem prezydenta Ignacego Mościckiego działalność stowarzyszeń wolnomularskich, pod karą pięciu lat więzienia, została zakazana. Od 1927 roku piastował godność poręczyciela przyjaźni z Wielkim Wschodem

Francji. Wraz z prof. Mieczysławem Konopackim i Zbigniewem Skokowskim był delegatem Wielkiej Loży Narodowej Polski na V Konwent Międzynarodowego Stowarzyszenia Wolnomularskiego – AMI (franc. Association Maçonique Internationale), który odbył się w dniach 26-27 grudnia 1927 roku w Paryżu (5).

Witold Chodźko poprzez działalność wolnomularza mógł wyrazić swoją wiarę w braterstwo ludzkości, wolę dążenia do powszechnego pokoju i ufność w powodzenie wysiłków zmierzających do jedności i osiągnięcia dobrej woli we wzajemnych stosunkach między narodami (4).

Ze względu na swoje zaangażowanie w działalność wolnomularską ten wybitny społecznik i lekarz, inicjator ustawodawstwa sanitarnego, organizator sieci lekarzy powiatowych, posiadający niewątpliwe zasługi na polu psychiatrii społecznej, ponosił też konsekwencje przynależności do loży. Tak o tym pisze Leon Chajm: „Grono warszawskich profesorów wysunęło kandydaturę Chodźki do Nagrody Nobla. Wydział lekarski sprzeciwił się jednak »masońskiej« kandydaturze i zaproponował honorowego prof. U(niwersytetu) S(tefana) B(atorego), członka paryskiej Akademii Medycznej, Józefa Babińskiego, pioniera neurochirurgii, o którym wtedy nie wiadomo, że jest również masonem. Wesoły incydent przytacza (...) Skotnicki: gdy w 1920 r. naczelnik państwa przybył w asyście rządu do Wilna dla przejścia Litwy Środkowej, zawałiło się podium, na którym znajdowali się w czasie uroczystości oficjalni goście, »i kilkanaście ministerialnych rąk i nóg wyjechało naraz w górę«; obecny tam Skotnicki, zdoławszy utrzymać równowagę, zawołał z humorem: »Rząd się wali!« – a Piłsudski, śmiejąc się, odpowiedział: »Ale naczelnik państwa, Kościół katolicki i Chodźko, jako elementy w państwie stałe, pozostają«. I Skotnicki dodaje od siebie: »Złośliwa (...) opinia w Wilnie twierdziła, że Marszałek, wymieniając elementy stałości w państwie, wymienił nie nazwisko Chodźki, lecz masonerię“ (5).

W okresie okupacji hitlerowskiej Profesor działał w zakresie spraw zdrowotnych w Polskim Komitecie Opiekuńczym miasta stołecznego Warszawy i był zastępcą prezesa Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej. Był też pracownikiem biblioteki Państwowej Szkoły Higieny i naczelnym lekarzem Grodzkiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża.

Druża wojna światowa położyła się cieniem na polskim środowisku lekarskim. W wyniku świadomej działalności

eksterminacyjnej aparatu represji hitlerowskich Niemiec i stalinowskiej Rosji śmierć poniosło ponad pięć tysięcy polskich lekarzy. Szczególnie ucierpieli lekarze pochodzenia żydowskiego i ich rodziny. Po zakończeniu II wojny światowej w 1945 roku Witold Chodźko aktywnie włączył się w nurt odbudowy państwa polskiego stającego się protektorem Związku Radzieckiego.

Mimo toczącej się wojny domowej pomiędzy obrońcami wpływów rządu londyńskiego i zwolennikami nowego porządku, Chodźko przyjął prezesurę Zarządu Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Nerwowo i Umysłowo Chorymi. W tym samym roku został członkiem Tymczasowego Zarządu Naczelnej Izby Lekarskiej i członkiem Państwowej Rady Zdrowia. Nie zaniedbywał również pracy naukowej – w 1945 roku ukazała się praca jego autorstwa pt.: „Praca zawodowa a szerzenie się chorób zaraźliwych”.

W 1945 roku został mianowany profesorem nadzwyczajnym Katedry Higieny Ogólnej na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. W 1946 roku na posiedzeniu Międzynarodowego Biura Higieny Publicznej wygłosił referat pt.: „O światowych endemicznych ogniskach ostrych chorób zakaźnych”. W 1947 roku otrzymał tytuł profesora zwyczajnego i został kierownikiem Katedry Higieny Ogólnej i Społecznej Wydziału Lekarskiego UMCS. Od 1950 roku prowadził zajęcia ze studentami w Akademii Medycznej. Początkowo pracował w szpitalach lubelskich nad zagadnieniami z dziedziny psychiatrii, m.in. nad problemem alkoholizmu przewlekłego, paralelnie publikował prace naukowe związane z zagadnieniami higieny i profilaktyki. W 1951 roku był jednym z inicjatorów i założycieli Zespołu Naukowo-Badawczego dla Chorób Zawodowych Wsi, przekształconego następnie w Instytut Medycyny i Higieny Wsi w Lublinie (obecnie Instytut Medycyny Wsi im. Witolda Chodźki).

Za swoją działalność na polu naukowym i społeczno-politycznym Profesor otrzymał wiele odznaczeń krajowych i zagranicznych, m.in.: Krzyż Komandorski z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski, Złoty Krzyż Zasługi I klasy (II Rzeczypospolita), Francuski Krzyż Komandorski Legii Honorowej, Krzyż Orderu Korony Italii, Order św. Sawy II klasy, Krzyż Wielki Orderu Korony Rumunii.

Witold Chodźko zmarł 17 stycznia 1954 roku w Lublinie. Został pochowany na warszawskich Powązkach.

Adres do korespondencji:

Waldemar Gniadek
Wydział Historyczny
Akademia Humanistyczna
im. Aleksandra Gieysztora
ul. Mickiewicza 36B, 06-100 Pułtusk
tel. +48 602-260-637
w_gniadek@poczta.onet.pl

PIŚMIENNICTWO

1. Hass L: Słownik biograficzny wolnomularzy polskich w kraju i na świecie 1821-1999. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1999: 75, 76.
2. Szarejko P: Słownik lekarzy polskich XIX wieku. Tom III. Tow. Lekarskie Warszawskie, Warszawa 1995: 64-68.
3. Nasierowski T: Świat lekarski w Polsce. Okręgowa Izba Lekarska, Warszawa 1992: 143.
4. Nasierowski T: Psychiatria a wolnomularstwo w Polsce. Wydawnictwo Netiton, Warszawa 1998: 9, 10, 26, 42, 59, 103.
5. Chajm L: Polskie wolnomularstwo 1920-1938. Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1984: 157, 304.

nadesłano: 10.11.2014
zaakceptowano do druku: 16.12.2014